

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ АД'ЕКТИВНИХ СУФІКСОЇДНИХ ДЕРИВАТИВ

У статті проаналізовано лексико-семантичні групи ад'єктивних суфіксоїдних дериватів, з'ясовано особливості сполучення суфіксоїдів з препозитивними основами.

Ключові слова: суфіксоїд, композити, форманти, деривати, словотвірний ряд.

У лінгвістичній літературі ад'єктиви з другою суфіксоїдною частиною розглядають по-різному. В.В.Виноградов суфіксоїди **-видний, -подібний** визначає як суфікси з конкретним значенням. Ці суфікси, на його думку, складаються із семантем, що утворюють другу частину складного слова. М.М.Шанський називає їх суфіксоїдами, Н.Ф.Клименко – кореневими основами, В.Н.Виноградова – зв'язаними елементами. К.Л.Ряшенцев вважає деривати з компонентами **-видний, -подібний, -ремонтний, -прокатний** та інші складними прикметниками.

Метою статті є визначення лексико-семантичних груп ад'єктивних суфіксоїдних дериватів, а також дослідження сполучуваності суфіксоїдів із препозитивними основами.

Другі основи прикметників, які характеризуються регулярністю і виражають категоріально-розрядне значення, називаємо суфіксоїдами. Вони виконують класифікативну функцію і відносять дериват до групи слів із спільним розрядним значенням. Суфіксоїди **-бокий, -бородий, -бровий, -видий, -волосий, -вусий, -головий, -горбий, -гривий, -грудий, -губий, -дзьобий, -жильний, -косий, -крилий, -лиций, -лобий, -окий, -перий, -рогий, -тілий, -хвостий, -чолий, -чубий, -ший, -шкірий, -щокій** та інші у складних словах співвідносяться з іменниками-назвами частин тіла, анатомо-фізіологічними особливостями істоти.

Словотвірні ряди із зазначеними суфіксоїдами згруповано за **ознакою кольору**: *мідно-, біло-, рудо-, сиво-, чорновусий; біло-, темно-, світло-, червоно-, чорношкірий; русо-, світло-, сиво-, чорно-, червоно-, ясноголовий; біло-, рудо-, чорногривий; біло-, червоно-, чорногрудий; біло-, рудо-, сиво-, русо-, світло-, срібно-, золото-, темно-, чорно-, ясноволосий; біло-, зелено-, сизо-, сіро-, світло-, темно-, червоно-, ясно-, чорноокий; біло-, чорно-, червонобокий; біло-, рябо-, сизо-, темно-, чорно-, червоно-, ясно-, срібнокрилий; сиво-, темнобровий; мідно-, рудо-, світло-, сиво-, русобородий; русо-, сиво-, світло-, чорно-, ясно-, золотокосий; темно-, червоно-, світло-, чорно-, ясно-, міднолиций; біло-, чорновидий; біло-, сиво-, світло-, ясночолий; чорно-, світло-, сиво-, русочубий; чорно-, білохвостий; білоший; сизо-, червоно-, чорно-, білоперий; біло-, чорнотілий; срібнорогий; червоногубий; червоно-, чорнодзьобий; рябо-, чорношкірий; рябо-, червонощокій* тощо. До цієї групи належить прикметник *білоголовий*, що має два значення: 1) який має світле або сиве волосся; 2) уживається як складова частина ботанічних, зоологічних та ін. назв, термінів, що вказує на зовнішні ознаки – колір, масть тощо.

Презентовано ряди суфіксоїдних композитів з препозитивними основами, що вказують на **висоту, довжину**: *довговусий, коротковусий, довгобородий, короткогривий, коротковолосий, короткошерстий, короткочубий, короткоший, короткохвостий, низьколобий*; **форму**: *круглобокий, круглолиций, кругловидий, круглоголовий, яйцеголовий, гостровусий, прямозубий, круглощокій, шилохвостий*; **ознако-кількість**, тобто виражають міру інтенсивності тієї чи іншої якості предмета: *буйногривий* – образно. Який має пишну гриву; *густовусий, густоволосий, рідковолосий, рідкобородий, пишнобородий, пишногубий, пишнокосий, пишногрудий, густошерстий, рідкошерстий, густочубий*; **розмір**: *тонковолосий, товстоволосий, тонковусий, товтовусий, тонкобровий, товстобровий, широкобровий, великоголовий, вузькоголовий, короткоголовий, широкоголовий, тонкогубий, товстокосий, вузьколиций, вузьколобий, широколобий, широкобородий, вузькоокий, широкоокий, дрібнозубий, широкохвостий, тонкохвостий, вузькочолий, тонкоший, товстоший*; **зовнішні властивості**: *товстошкірий, товстогубий шерхлогубий, чистоголовий, рідкозубий, товстодзьобий, тонкодзьобий, гостродзьобий, грубошерстий, дрібношерстий, різношерстий, твердошкірий* (або *тонкошкірий* (у 1 значенні), *товстошкірий* (у 1,2 значеннях), *трубохвостий*; **психічні властивості**: *тонкошкірий* (у 2 значенні – слабкий, легко вразливий, надто чутливий), *твердоголовий, твердолобий, товстошкірий* (у 3 значенні).

Суфіксоїд **-крилий** сполучається також з основами, співвідносними з іменниками значенням **форми, довжини, висоти, ширини**: *довго-, прямо-, рівно-, тонко-, ширококрилий*;

вагою та іншими якісними характеристиками: *вогне-, грізно-, легко-, пишно-, твердокрилий; швидкістю: прудко-, швидкокрилий.*

Ряди складних слів з суфіксоїдами **-ногий, -носий, -рукий, -плечий** поєднуються з іменниковими основами, що окреслюють **ознаки кольору: біло-, чорнорукий; чорноногий; червоно-, чорноносий; розміру, форми, сили: довго-, тонко-, велико-, криво-, товсто-, сухорукий; довго-, клишо-, криво-, коротко-, міцно-, тонко-, товстоногий; довго-, криво-, товстоносий; криво-, рівно-, широко-, рідкоплечий** (розм. З вузькими плечима).

У межах аналізованих рядів Н.Ф.Клименко виділяє „метафоризовані ознаки на зразок *веселокрилий, грізнокрилий*” та емоційно-експресивні слова [3, 211]. Такі ряди експресивних композитів утворюються за аналогією до існуючих моделей слів. Формування їх лексичного значення зумовлене негативним ставленням мовця. Утворені такі деривати суфіксоїдами **-мордий, -пикий, -рилий** і є синонімами до суфіксоїда **-лиций: чорнорилий, товсторилий, товстопикий, червонопикий, чорнопикий, тупомордий, чорномордий, широкомордий**. Поповнюють цю групу деривати з суфіксоїдами **-лобий: твердолобий, туполобий; -носий: тупоносий**.

Частина слів має суфіксоїди, які сполучаються з числівниковими основами: *одно-, двокрилий; одно-, чотириокий; одно-, двогорбий; одно-, чотири- п'ятипалий; одно-, шестиногий; одно-, двозубий; одно-, дворукий*. Проте, позамовні реалії, як зазначає Н.Ф.Клименко, накладають свої обмеження на довжину словотвірного ряду. А тому ад'єктивні композити сполучаються не з усіма числами першого десятка. Це семантичне поле поповнюють метафоризовані деривати, зокрема *стоголовий, тисячоголовий, тисячоокий, багатоголовий* та інші.

Окрему групу утворюють прикметникові композити з суфіксоїдами, співвідносними з назвами рослин, їх частинами: **-качанний, -корий, -пелюстковий, -стеблій, -стовбурний: білокорий** – який має білу кору, оболонку; *темно-, чорнокорий; білокачанний; дво-, багато-, семипелюстковий; грубо-, довго-, дрібностеблій; біло-, довго-, прямо-, тонко-, чистостовбурний*.

Великі словотвірні ряди утворює суфіксоїд **-листяний**, який сполучається з прикметниковими основами, менше іменниковими, що виражають **якість: буйно-, густо-, грубо, дрібно-, різно-, рясно-, тонко-, товсто-, щетино-, шорстко-, широколистяний; колір: жовто-, зелено-, золото-, рябо-, сіро-, темно-, червоно-, чорнолистяний**.

Окрему групу утворюють прикметникові композити з суфіксоїдами **-годинний, -денний, -змінний, -літній, -місячний, -річний, -тижневий, -хвилинний**, мотивовані іменниками, що вказують на **спосіб організації, час, протікання чого-небудь, упорядкування** тощо: *одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, семи-, восьми-, дев'яти-, десяти-, тридцяти-, кількаденний; дво-, три-, чотири-, семи-, восьми-, кілька-, півтора-, чвертьгодинний; три-, чотири-, п'яти-, десяти-, кількахвилинний; одно-, дво-, три-, семи-, дев'яти-, десяти-, кілька-, пів-, півторамісячний; одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, восьми-, дев'яти-, десяти-, тридцяти-, кілька-, півторарічний; дво-, три-, семи-, кількатижневий; шістнадцяти-, шістдесяти-, тисячо-, кількالكітній; одно-, трізмінний*.

Численною є група композитів із суфіксоїдами, що співвідносяться з назвами **міри, ваги, об'єму, довжини і ширини: -дюймовий** (дво-, три-, чотири-, шестидюймовий); **-аршинний** (двох-, трьох-, семи-, півторааршинний); **-кілометровий** (дво-, три-, дев'яти-, десяти-, тисячо-, півкілометровий); **-вимірний** (дво-, трьох-, чотиривимірний); **-верстовий** (чотири-, п'яти-, десяти-, тридцяти-, тисячоверстовий); **-пудовий** (три-, шести-, семи-, десяти-, тисячопудовий); **-метровий** (шести-, семи-, дев'яти-, одинадцяти-, тридцяти-, шістдесяти-, кілька-, півметровий); **-тонний** (семи-, десяти-, тисячо-, мільйонно-, півтора-, мегатонний); **-грамовий, -кілограмовий** (чотири-, тридцяти-, тисячогамовий, тисячо-, півкілограмовий); **-літровий** (дво-, три-, півлітровий); **-міліметровий** (одинадцяти-, стодвадцятиміліметровий); з іменниковими та числівниковими основами, що виражають **кількість: -актний, -актовий, -бальний, -відсотковий, -кратний, -мільйонний, -мільярдний, -разовий, -тисячний, -процентний: одно-, дво-, три-, багатоактний, дво-, семи-, шести-, дев'ятибальний; дво-, три-, п'яти-, півпроцентний; двох-, чотирьох-, десяти-, півтисячний; п'яти-, семи-, восьми-, десяти-, тисячократний; дво-, чотирьох-, тридцятимільйонний; одно-, дво-, шестивимірний; дво-, три-, чотири-, п'яти-, шестибальний; тримільярдний**.

Численну групу прикметників утворюють суфіксоїди, що вказують на **частину чого-небудь цілого: -атомний: одно-, двох-, трьох-, чотири-, шестиатомний; -елементний: двох-,**

трьох-, чотири-, п'ятиелементний; -електродний: двох-, три-, трьох-, чотирьохелектродний; -компонентний: багато-, дво-, три-, одно-, чотирикомпонентний; -структурний: макро-, мікро-, рентгено-, ультра-, фазово-структурний; -сладовий: рівно-, різноскладовий; -ядерний: багато-, одноподібний. А також форманти -бортний, -весловий, -водний, -камерний, -касетний, -клітинний, -колісний, -моторний, -ствольний, які поєднуються з препозитивними основами, що позначають кількість: дво-, одноподібний; дво-, одно-, чотиривесловий; одно-, дво-, три-, чотирикамерний; дво-, однокасетний; одноклітинний; одно-, двоколісний; одно-, двомоторний; одно-, багато-, десятиствольний; якісний вияв ознаки: багато-, глибоководний; легкомоторний; широкобортний та інші.

Своєрідне мікрополе утворюють ад'єктиви з суфіксоїдами, що виражають інтенсивність вияву ознаки: **-голосий:** дзвінко-, різно-, сто-, мільйонно-, слабо-, чистоголосий; **-мірний:** газо-, водо-, багато-, ґрунто-, далеко-, маломірний; **-сильний:** багато-, дев'яти-, різносильний; **-силовий:** енерго-, тепло-, трьохсотсиловий; **-стійкий:** газо-, водостійкий; **-масштабний:** дрібно-, різно-, широкомасштабний; **частоту вживання: -метражний:** коротко-, повнометражний; **-серійний:** одно-, дво-, семи-, багато-, дрібносерійний; **-системний:** багато-, загально-, одно-, макросистемний; **-хвильовий:** мікро-, чверть-, циклічно-хвильовий; **вказують на форму організації, впорядкування явищ, предметів (за Н.Ф.Клименко), послідовність, періодичність:** **-звучний, -лінійний, -осьовий, -основний, -опорний, -рядний, -рядковий, -секційний, -складовий, -стопний, -ступеневий, -ступінчастий, -тактний, -ходовий:** дво-, три-, семиступеневий; дво-, триступінчастий; восьми-, п'яти-, шістнадцяти-, кілька-, багатоскладовий; одно-, двокомпонентний; дво-, три-, п'яти-, семистопний; дво-, чотирьохосьовий; двох-, трьох-, чотирьохопорний; одно-, дво-, три-, шести-, двох-, трьох-, чотирьохосновний; трьох-, шести-, багатолінійний; дво-, три-, чотири-, семи-, восьмитактний; три-, чотирирядковий, три-, чотирирядний; одно-, багатозвучний; одно-, двофазний; **повторюваність дій: -кратний, -разовий:** одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, багато-, кількаразовий; три-, багатократний тощо.

Ряди складних слів з суфіксоїдом **-гранний, -заселений, -каліберний, -кутний** поєднуються з прикметниковими основами, що окреслюють **розмір, кількість** дрібно-, мало-, одно-, багато-, різнокаліберний; густо-, мало-, рідкозаселений; гостро-, прямо-, рівно-, три-, чотири-, тупо-, ширококутний; п'яти-, шести-, дев'ятигранний.

Менше представлені ряди композитів з суфіксоїдами, мотивовані іменниковими основами, що виражають **показники температури:** восьми-, дев'яти-, десяти-, сто-, тридцяти-, тисячоградусний; **вмісту води:** багато-, маловодний; **колір, відтінки:** одно-, дво-, триколіоровий; одно-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, пишно-, темно-, червоно-, багатобарвний, а також **темнозбарвлений; різно-, темно-, червоноколірний.**

Суфіксоїд **-валентний** виступає у композитах із загально-категоріальним значенням „здатний сполучатися з атомами другого елемента в пропорції, названою в першій основі”. Словотвірний тип з суфіксоїдом **-валентний** презентований композитами, зокрема: **багатовалентний** – здатний сполучатися з великою кількістю атомів іншого елемента; **одно-, дво-, три-, чотири-, полівалентний.** Як засвідчують ряди слів, такі деривати утворюються поєднанням першої числівникової основи та прикметникової. Він має сферу застосування і є продуктивним у творенні математичної, хімічної, філологічної термінології.

Суфіксоїд **-генний** у афіксоїдних дериватах реалізує сему „походить від того, що названо в першій основі”, наприклад: **біо-, літо-, психо-, радіо-, рефлексогенний.** Суфіксоїд сполучається з препозитивними усіченими прикметниковими основами, які в інших композитах виконують функцію префіксоїда.

Найбільшу словотвірну активність проявляє суфіксоїд **-подібний.** Цей формант у структурі композита означає „подібний до того, чи має форму, вигляд того, що вказано у першій основі”. Аналіз дериватів засвідчив, що у семантиці складного слова з суфіксоїдом **-подібний** закладено значення зіставлення, порівняння, тобто перша основа вказує на предмет, з яким відбувається порівняння за формою, виглядом, об'ємом, іншими ознаками, що властиві предметам. Наприклад: **зіставлення за зовнішнім виглядом, формою: дугоподібний** – подібний до дуги, який має вигляд, форму дуги (у 1 значенні); **казаноподібний** – схожий на казан; такий, як казан. Казаноподібна голова; **дископодібний** – який має форму диска. А також: **алмазо-, веретено-, грижо-, горіхо-, грабле-, гребене-, грушо-, дзвонико-, дзвіночко-, китице-, кільце-, клино-, кліше-, кишко-, колоно-, колесо-, корене-, корито-, конусо-, крапле-, куполо-, кулісо-, ланцето-, лапо-, лезо-, листо-, лійко-, лінзо-, ліро-, лопато-, ракето-, трубо-, маятничко-, мітло-, мішко-, молото-, нитко-, паличко-,**

туніко-, сигаро-, столо-, флейто-, фарфоро-, хвиле-, чашечко-, чашико-, черево-, черепице-, хряцо-, чотко-, шапко-, шаро, шило-, шпиле-, шпоро-, штапеле-, штопоро-, штоко, шкіро-, шлако-, щетинко-, щито-, щілино-, щітко-, яйце-, ящикоподібний; **зіставлення за ознаками прозорості, переміщення, руху рідких і газоподібних тіл:** газоподібний – який перебуває в стані газу, має властивості газу; подібний до газу; *буритино-, дріждже-, желатино-, киселе-, клеє-, кашко-, кристало-, лавино-, масло-, яшмоподібний;* **зіставлення за кольором чи іншою ознакою:** вуглеподібний – схожий на вугілля; *снігоподібний, червоноподібний;* **зіставлення за схожістю до людей, тварин, птахів, комах, риб** (зіставлення відбувається або повністю, або за частиною тіла): *женоподібний – схожий на жінку; такий, як у жінки; горило-, горобце-, кито-, крило-, луско-, людино-, мавпо-, монголо-, молюско-, пальце-, птахо-, рако-, рибо-, шерине-, ящіркоподібний;* **зіставлення з рослинами, плодами:** *деревоподібний – який має вигляд дерева (у 1 значенні), подібний до нього; дзвоникоподібний – який має вигляд дзвоника; колосо-, лотосо-, мохо-, тюльпано-, шишкоподібний.* Проаналізовані питомі композити мотивовані прикметниково-іменниковим словосполученням „подібний до...”.

Зростає кількість ад’єктивних дериватів з суфіксоїдами на позначення напрямів дії: **-векторний:** *дво-, мульти-, різно-, псевдовекторний;* **визначення величини, вміщення, збереження чого-небудь, призначення для чогось** тощо: **-видобувний:** *газо-, золото-, торфовидобувний;*

-вимірний: *одно-, трьох-, частотовимірний;* **-вимірювальний:** *водо-, газо-, електро-, координатно-вимірювальний;* **-відвідний:** *газо-, водовідвідний;* **-вмісний:** *алмазо-, водовмісний;* **дій і процесів, -дробильний:** *льодо-, костодробильний;* **-заготівельний:** *овоче-, хлібозаготівельний;*

-захисний: *водо-, димо-, звуко-, вогне-, водо-, ґрунто-, рентгено-, правозахисний;* **-збиральний** *буряко-, зерно-, кормо-, камене-, картопле-, льоно-, сіно-, томато-, торфо-, хлібо-, цукро-, шлакозбиральний;* **-лікувальний:** *водо-, грязелікувальний;* **-любний:** *власто-, водо-, волого-, воле-, госте-, жінко-, користо-, людино-, правдо-, христо-, чає-, чадолюбний;* **-не-/пропроникний:** *водонепроникний, водопроникний, газонепроникний, легкопроникний, пилонепроникний;* **-носний:** *камфоро-, рудо-, шишко-, шкідливоносний;* **-обробний:** *вовно-, ґрунто-, метало-, мелано-, вовно-, жириобробний;* **-охоронний:** *водо-, лісоохоронний;* **-очисний:** *зерно-, водо-, металоочисний;* **-переробний:** *льоно-, молоко-, м’ясо-, рибо-, цукро-, шлако-, фруктопереробний;* **-постачальний:** *водо-, енергопостачальний;* **-провідний:** *водогазопровідний, водопровідний;* **-прокатний:** *лісто-, метало-, холоднопрокатний;* **-промисловий:** *гірничо-, енерго-, золото-, загально-, лісо-, метало-, молочно-, м’ясо-, рибо-, суднопромисловий;* **-ремонтний:** *авто-, мото-, мотороремонтний;* **-розчинний:** *холодно-, погано-, легкорозчинний;* **-терапевтичний:** *курортно-, психо-, радіо-, хіміо-, фармако-, фізіо-, фіто-, фототерапевтичний;* **-тривкий:** *тепло-, термотривкий;* **-торговельний:** *хлібо-, чаєторговельний.*

Окрему групу становлять деривати з суфіксоїдами на позначення **волокна, металу, речовини:** **-бетонний:** *залізо-, ґрунто-, легко-, скло-, цегляно-, цементно, шлакобетонний;* **-волокнистий:** *грубо-, густоволокнистий;* **-зернистий:** *грубо-, крупно-, тонкозернистий;* **-металічний, -металевий:** *шлакометалічний; щільно-, поліметалічний;* **-цементний:** *ґрунто-, залізо-, полімер-, шлако-, фіброцементний.*

Нарощує свій словотвірний потенціал група з суфіксоїдами, що мають відношення до певної галузі, угруповання: **-класовий:** *загально-, багато-, однокласовий;* **-метричний:** *таксо-, фоно-, фото-, полігоно-, рентгено-, полярні-, психометричний;* **-лінгвістичний:** *етно-, загально-, мета-, психолінгвістичний;* **-національний:** *етно-, загальнонаціональний;* **-партійний:** *загально-, одно-, багатопартійний;* **-стильовий:** *загально-, багато-, різностильовий;* **-термічний:** *гетеро-, гідро-, хіміко-термічний;* **-технічний:** *мнемо-, радіо-, рентгено-, фізико-технічний;* **-хімічний:** *біо-, кристало-, радіо-, тепло-, фізико-, цитохімічний.*

Суфіксоїд **-мовний** вживається у композитах із стилістично нейтральним значенням (*багатомовний, іномовний, україномовний, франкомовний*) та стилістично маркованим значенням (*пишномовний* – 1. Який відзначається багатослівністю; 2. Якому властиво вживати надмірно вишукані, високомовні, витіюваті слова, фрази; *лихомовний, правдомовний, хитромовний, швидкомовний, щиромовний*).

В українській мові у зв’язку з розвитком мас-медія з’являються нові словотвірні гнізда з суфіксоїдом **-гінічний** „той, що має зовнішні дані, сприятливі для відтворення за допомогою засобів, що названі в першій основі” у композитах *телегенічний, фотогенічний.*

Отже, аналіз дериватів засвідчив, чим більшим стає словотвірний ряд аналогічних утворень з повторюваною другою частиною, тим більше підстав уважати цю частину слова суфіксоїдом. Найбільш розгалужені словотвірні ряди утворюють ад'єктивні композити з першими основами, співвідносними з числівниками, якісними прикметниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Морфология [курс лекцій] / В.В.Виноградов. – М.: Изд. Москов. ун-та, 1952. – 519 с.
2. Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке [учебное пособие] / К.Л.Ряшенцев. – Орджоникидзе: СОГУ, 1976. – 285 с.
3. Исследования по современному русскому языку: [сб. стат., посвящ. памяти Е.М. Галкиной-Федорук / под ред. Т.П.Ломтева, А.А.Камыниной]. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 272 с.
4. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі [монографія] / Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
5. Український орфографічний словник: близько 172000 слів / [уклад. В.В.Чумак та ін.]. – 7-ме вид., оновл. – К.: Довіра, 2008. – 983 с.

В статті проаналізовано лексико-семантичні групи ад'єктивних дериватів з суфіксоїдами, а також особливості з'єднання суфіксоїдів з препозитивними основами.

Ключевые слова: суффиксоид, формант, дериват, словообразовательный ряд, композит.

In the article lexical-semantic groups of adjective derivatives constructed with suffixoids are analyzed, characteristics of combinations of suffixoids with prepositive bases are clarified.

Key words: suffixoid, formant, derivate, composit.